

Ғылыми мақала / Research Article
МҒТАР / IRSTI 03.91.00

<https://doi.org/>

The Legacy of the Great Steppe in the politics of historical memory of Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan

T. Marmontova

Scientific Research Institute for the Study of the Jochi Ulus, Astana, Kazakhstan

 marmontova@mail.ru

Abstract. This article examines the legacy of the Great Steppe as a key component of historical memory politics in the Central Asian states. After gaining independence, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan faced the need to develop new models of national identity based on their pre-colonial past. Nomadic civilization, which transmitted cultural and value orientations primarily through oral tradition, epics, and heroic narratives, has become a crucial symbolic resource for modern state-building and ideological development. Invoking the images of Manas, Alpamysh, Amir Timur, and Oghuz Khan demonstrates how steppe heritage is reinterpreted and institutionalized within the framework of memory politics. Objectives. The purpose of this study is to identify the specific aspects of the representation of the legacy of the Great Steppe in the historical memory politics of Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan. To achieve this goal, the following objectives are addressed in this study: analyzing the ideological foundations of nomadic civilization and their transformation in the modern context; identifying key heroic and mythological images used in national narratives; conducting a comparative analysis of the historical memory strategies of the three states; and determining the role of historical heritage in shaping national identity and legitimizing power. Materials and Methods. The methodological basis of the study is based on J. Assmann's concepts of cultural and communicative memory, P. Nohr's theory of "places of memory," and approaches from postcolonial and nation-building studies. The study utilizes discourse analysis of official state documents, narrative and hermeneutic analysis of epic and ideological texts (such as Manas, Alpamysh, and Ruhnama), and a comparative analysis of national cases. The source base included epic works, memoirs, travelogues by European and Eastern authors, history textbooks, UNESCO materials, and visual forms of memory (monuments, memorial complexes, museum exhibits). Results. The study found that, despite a common civilizational foundation – the legacy of the nomadic culture of the Great Steppe – each country develops its own model of historical memory. Kyrgyzstan draws on the Epic of Manas and images of 19th-century national heroes, constructing a relatively open and dialogical model of memory. Uzbekistan combines nomadic and sedentary heritage, using the figure of Amir Timur and the Epic of Alpamysh as symbols of civilizational synthesis and cultural diplomacy. Turkmenistan develops a closed and ideological model based on the mythologized image of Oguz Khan and the concept of indigenous origins, excluding the colonial and Soviet periods. Conclusions. The study demonstrates that historical memory in Central Asian countries serves not only as a means of preserving the past but also as an important tool for political governance, national consolidation, and external positioning. The legacy of the Great Steppe is used as a universal symbol of antiquity,

heroism, and the continuity of historical development, yet the degree of openness and scholarly reflection on these narratives varies significantly. Thus, the politics of memory in the region reflects both common civilizational roots and the specific characteristics of political regimes, demonstrating the variability of interpretations of the nomadic past in the context of a modern state.

Keywords: nomadic civilization; Manas; Alpamysh; Oguz Khan; national identity; Kyrgyzstan; Uzbekistan; Turkmenistan; heroic narratives

For citation: Marmontova T. The Legacy of the Great Steppe in the politics of historical memory of Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.20-38. <https://doi.org/>

Наследие Великой степи в политике исторической памяти Кыргызстана, Узбекистана и Туркменистана

Т. Мармонтова

Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается наследие Великой степи как ключевой компонент политики исторической памяти в государствах Центральной Азии. После обретения независимости Кыргызстан, Узбекистан и Туркменистан столкнулись с необходимостью формирования новых моделей национальной идентичности, опирающихся на доколониальное прошлое. Кочевая цивилизация, передававшая культурные и ценностные ориентиры преимущественно через устную традицию, эпосы и героические нарративы, стала важнейшим символическим ресурсом современного государственно-идеологического строительства. Обращение к образам Манаса, Алпамыша, Амира Тимура и Огуз-хана демонстрирует, как степное наследие переосмысливается и институционализируется в рамках политики памяти. Цель и задачи. Цель исследования заключается в выявлении особенностей репрезентации наследия Великой степи в политике исторической памяти Кыргызстана, Узбекистана и Туркменистана. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи: анализируются мировоззренческие основы кочевой цивилизации и их трансформация в современном контексте; выявляются ключевые героические и мифологические образы, используемые в национальных нарративах; проводится сравнительный анализ стратегий исторической памяти трёх государств; определяется роль исторического наследия в формировании национальной идентичности и легитимации власти. Материалы и методы. Методологической основой исследования послужили концепции культурной и коммуникативной памяти Я. Ассмана, теория «мест памяти» П. Нора, а также подходы постколониальных и нацистроительных исследований. В работе использованы методы дискурс-анализа официальных государственных документов, нарративного и герменевтического анализа эпических и идеологизированных текстов («Манас», «Алпамыш», «Рухнама»), а также сравнительный анализ национальных кейсов. Источниковую базу составили эпические произведения, мемуаристика, путевые заметки европейских и восточных авторов, учебники истории, материалы ЮНЕСКО и визуальные формы памяти (монументы, мемориальные комплексы, музейные экспозиции). В результате исследования установлено, что при общем цивилизационном основании – наследии кочевой

культуры Великой степи – каждая страна формирует собственную модель исторической памяти. Кыргызстан опирается на эпос «Манас» и образы национальных героев XIX века, выстраивая относительно открытую и диалогичную модель памяти. Узбекистан сочетает кочевое и оседлое наследие, используя фигуру Амира Тимура и эпос «Алпамыш» как символы цивилизационного синтеза и культурной дипломатии. Туркменистан развивает закрытую и идеологизированную модель, основанную на мифологизированном образе Огуз-хана и концепции автохтонного происхождения, исключая колониальный и советский периоды. Выводы. Исследование показывает, что историческая память в странах Центральной Азии выступает не только формой сохранения прошлого, но и важным инструментом политического управления, национальной консолидации и внешнего позиционирования. Наследие Великой степи используется как универсальный символ древности, героизма и непрерывности исторического развития, однако степень открытости и научной рефлексии этих нарративов существенно различается. Таким образом, политика памяти в регионе отражает как общие цивилизационные корни, так и специфику политических режимов, демонстрируя вариативность интерпретаций кочевого прошлого в условиях современного государства.

Ключевые слова: Великая степь; историческая память; кочевая цивилизация; национальная идентичность; эпические традиции; Центральная Азия

Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстанның тарихи жады саясатындағы Ұлы Дала мұрасы

Т. Мармонтова

Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Ұлы Дала мұрасы Орталық Азия мемлекеттеріндегі тарихи жады саясатының негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстан отарлауға дейінгі өткеніне негізделген ұлттық бірегейліктің жаңа үлгілерін әзірлеу қажеттілігіне тап болды. Мәдени және құндылық бағдарларын негізінен ауызша дәстүр, эпостар және батырлық әңгімелер арқылы жеткізген көшпелі өркениет қазіргі заманғы мемлекет құру және идеологиялық даму үшін маңызды символикалық ресурсқа айналды. Манас, Алпамыш, Әмір Темір және Оғыз хан бейнелерін еске алу дала мұрасының жады саясаты аясында қалай қайта түсіндірілетінін және институционалданатынын көрсетеді. Зерттеудің мақсаты - Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстанның тарихи жады саясатындағы Ұлы Дала мұрасын бейнелеудің нақты аспектілерін анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін зерттеуде келесі мақсаттар қарастырылады: көшпелі өркениеттің идеологиялық негіздерін және олардың қазіргі заманғы контекстегі трансформациясын талдау; ұлттық әңгімелерде қолданылатын негізгі батырлық және мифологиялық бейнелерді анықтау; үш мемлекеттің тарихи жады стратегияларына салыстырмалы талдау жүргізу; және ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы және билікті заңдастырудағы тарихи мұраның рөлін анықтау. Материалдар мен әдістер. Зерттеудің әдіснамалық негізі Дж. Ассманның мәдени және коммуникативтік жады тұжырымдамаларына, П. Нордың «жад орындары» теориясына және постколониялық және ұлт құру зерттеулерінен алынған тәсілдерге негізделген. Зерттеуде ресми мемлекеттік құжаттардың дискурстық

талдауы, эпикалық және идеологиялық мәтіндердің (мысалы, Манас, Алпамыш және Рухнама) баяндау және герменевтикалық талдауы және ұлттық істердің салыстырмалы талдауы қолданылады. Дереккөз базасына эпикалық шығармалар, естеліктер, еуропалық және шығыс авторларының саяхаттары, тарих оқулықтары, ЮНЕСКО материалдары және естеліктің көрнекі түрлері (ескерткіштер, мемориалдық кешендер, мұражай экспонаттары) кірді. Нәтижелер. Зерттеуде ортақ өркениеттік негізге – Ұлы Дала көшпелі мәдениетінің мұрасына қарамастан – әр ел тарихи естеліктің өзіндік моделін дамытатыны анықталды. Қырғызстан «Манас» эпосына және 19 ғасырдағы ұлттық батырлардың бейнелеріне сүйене отырып, естеліктің салыстырмалы түрде ашық және диалогтық моделін құрады. Өзбекстан көшпелі және отырықшы мұраны біріктіріп, Әмір Темірдің бейнесі мен Алпамыш эпосын өркениеттік синтез нышандары ретінде пайдаланады. Түрікменстан Оғыз ханның мифологиялық бейнесі мен жергілікті шығу тегі тұжырымдамасына негізделген жабық және идеологиялық модельді дамытады, отаршылдық және кеңестік кезеңдерді қоспайды. Қорытынды. Зерттеу Орталық Азия елдеріндегі тарихи жад өткенді сақтау құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар саяси басқару, ұлттық консолидация және сыртқы позициялау үшін маңызды құрал ретінде де қызмет ететінін көрсетеді. Ұлы Дала мұрасы ежелгіліктің, батырлықтың және тарихи дамудың үздіксіздігінің әмбебап символы ретінде қолданылады, бірақ бұл әңгімелерге ашықтық пен ғылыми ой жүгірту дәрежесі айтарлықтай өзгереді. Осылайша, аймақтағы жад саясаты ортақ өркениеттік тамырларды да, саяси режимдердің ерекше сипаттамаларын да көрсетеді, бұл қазіргі заманғы мемлекет контекстінде көшпелі өткенді түсіндірудің өзгермелілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: Ұлы Дала; тарихи жад; көшпелі өркениет; ұлттық бірегейлік; эпикалық дәстүрлер; Орталық Азия

Сілтеме жасау үшін: Мармонтава Т. Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстанның тарихи жады саясатындағы Ұлы Дала мұрасы. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.2, no.2, pp.20-38. <https://doi.org/>

Kіpіcne

Орталық Азия елдеріндегі тарихи жад бүгін жаңа пайымдау және саяси қайта анықтау кезеңін бастан өткеруде. Тәуелсіздік алғаннан кейін аймақ мемлекеттері отарлық түсіндірмелерден тәуелсіз әрі қазіргі заман талаптарына сай келетін өз ұлттық бірегейлігін қалыптастыру қажеттілігіне тап болды. Осындай жағдайда Ұлы дала мұрасы ұлттық мақтаныштың ең көне әрі өзіндік құндылығы бар қайнар көзі, жұмылдыру ресурсы және символдық капитал ретінде сұранысқа ие болды.

Орталық Азия халықтарының көшпелі өткенінің бірегей ерекшелігі бар: ол тек материалдық артефактілер арқылы ғана емес, ең алдымен ауызша мәдениет нысандары арқылы беріліп отырды. Эпостар, батырлық аңыздар, рулық шежірелер және дәстүрлі құқық нормалары қоғамдық өмірдің құрылымын айқындаған ұжымдық жад пен құндылықтық ұстанымдардың сақталуын қамтамасыз етті. Қозғалысқа, бейімделу қабілетіне және табиғатпен, ғарышпен үйлесімде болуға негізделген көшпелі бірегейлік дала қоғамдары үшін еркіндікті өмір сүрудің негізгі формасы ретінде бекітті.

Бүгінде бұл мұраға жүгіну тек мәдени ғана емес, саяси мақсаттарға да қызмет етеді. Орталық Азия елдері далалық дәстүрді ұлттық мемлекет құру стратегияларына әртүрлі түрде енгізді:

– Қырғызстан үшін бұл ең алдымен бірлік көзі әрі еркіндік үшін күрестің символы ретінде «Манас» батырлық эпосы;

– Өзбекстан үшін – Әмір Темір тұлғасы мен «Алпамыс» эпосы арқылы көрініс тапқан отырықшы және көшпелі бастамалардың синтезі, елдің ұлы өркениеттер мұрагері ретіндегі мәртебесін нығайтады;

– Түрікменстан үшін – Оғыз хан арқылы халықтың ежелгі шығу тегі туралы миф, мемлекеттік идеологияның негізгі элементіне айналған.

Ортақ тарихи тамырларға қарамастан, әрбір ел тарихи жад саясатына өзіндік көзқарас танытады. Қырғызстан тарихи дискурстың салыстырмалы ашықтығымен, батырларды заманауи мемлекеттік құндылықтар жүйесіне енгізумен және халықтық дәстүрлер мен ресми идеология арасындағы тепе-теңдікті іздеумен ерекшеленеді. Өзбекстан мәдени мұраны институционализациялауға, оны халықаралық ықпал құралы және ұлттық имиджді нығайту тетігі ретінде пайдалануға бағытталған. Ал Түрікменстан өткенді монополиялауға және идеологиялық бірлікті сақтауға бағытталған жабық тарихи саясат моделін дамытып отыр.

Бұл айырмашылықтарды зерттеу тарихтың қазіргі даму ресурсына және саяси жұмылдыру факторына қалай айналатынын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Тарихи жад тек өткенді тіркеп қана қоймайды – ол болашақты қалыптастырады, ұлттық өзіндік сананың шекарасын айқындайды және аймақ мемлекеттерінің өзара әрі сыртқы әлеммен қарым-қатынас сипатын белгілейді.

Осылайша, Ұлы дала мұрасына жүгіну тек мәдени жаңғыру актісі ғана емес. Бұл – Орталық Азия мемлекеттерінің өз бірегейлігін нығайтуға, билікті легитимациялауға және жаһандық өзгерістер жағдайында ұлттық дамудың тұрақты негізін қалыптастыруға бағытталған стратегиялық таңдау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің әдіснамалық негізін мәдени және коммуникативтік жад тұжырымдамаларының (Я. А. Ассман) (Ассман 2004), П. Нораның *lieux de mémoire* теориясының (Nora 1989: 7-24), сондай-ақ көшпелі мұраға жүгінуді ұлттық бірегейлікті құрастыру және билікті легитимациялау құралы ретінде түсіндіруге мүмкіндік беретін постколониалдық және ұлт қалыптастыру зерттеулері тәсілдерінің үйлесімі құрайды. Теориялық негіз Еуразия көшпелі өркениетінің тарихына қатысты еңбектермен және посткеңестік Орталық Азиядағы жад саясаты жөніндегі зерттеулермен толықтырылады (Кляшторный 1992; Cummings 2002).

Зерттеу салыстырмалы талдау элементтері бар сапалық әдістерге негізделген. Негізінен келесі тәсілдер қолданылады:

Ресми мәтіндердің дискурс-талдауы (президент жарлықтары, дәстүрлерді сақтау жөніндегі ұлттық бағдарламалар, білім беру стандарттары, Қырғызстан, Өзбекстан және

Түрікменстанның мәдени саясат тұжырымдамалары). Бұл тәсіл Ұлы дала мен көшпелі өткеннің бейнелері мемлекеттік дискурста қалай институционалданатынын анықтауға мүмкіндік береді (Қырғыз Республикасының Әділет министрлігі: Президент Жарлығы 2022; Қырғыз Республикасының Әділет министрлігі: Ұлттық бағдарлама 2024).

Негізгі эпикалық мәтіндердің («Манас», «Алпамыс»), мифологиялық және идеологияланған еңбектердің («Рухнама») нарративтік және герменевтикалық талдауы, классикалық басылымдар мен академиялық түсіндірмелерге сүйене отырып жүргізіледі (Манас 1984; Уәлиханов 1985; Алпамыс 2024). Бұл көшпелі мұраның қазіргі ұлттық нарративтерге қандай құндылықтық матрицалар арқылы енгізілетінін қайта құруға мүмкіндік береді.

Аймақ туралы мемуарлар, сапарнамалар мен сипаттамаларды (Р.Г. де Клавихо, А. Вамбери және т.б.) деректанулық талдау. Олар ерте жаңа дәуір мен жаңа заманда дала өркениеті мен Орта Азия қалдарының қабылдануын көрсететін сыртқы дереккөздер ретінде пайдаланылады (Клавихо 1990; Вамбери 2003).

Эмпирикалық базаны ЮНЕСКО материалдары мен материалдық емес мәдени мұраның нысандарының ұлттық тізілімдері, мектеп оқулықтары, сондай-ақ визуалды дереккөздер (монументтер, мемориалдық кешендер, музей экспозициялары) толықтырады. Олар жад саясатының «материалдық тасымалдаушылары» ретінде қарастырылады.

Салыстырмалы тәсіл үш кейсті (Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан) бірқатар параметрлер бойынша салыстыру арқылы жүзеге асырылады: басым қаһармандық бейне, көшпелі және отырықшы мұраның арақатынасы, тарихи дискурстың ашықтық деңгейі, өткеннің идеологиялану дәрежесі. Дереккөздерді триангуляциялау (нормативтік мәтіндер, эпостар, мемуарлар, визуалды нысандар) біржақты түсіндіру қаупін азайтып, қазіргі тарихи жад саясатындағы дала мұрасының тұрақты инварианттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Әдеби шолу

Орталық Азия елдеріндегі тарихи жад саясатына арналған зерттеулер ұлттық контексте байланысты академиялық тереңдік пен материалдың ашықтығының әртүрлі деңгейін көрсетеді. Қырғызстан үшін азаматтық бірегейлікті қалыптастыру құралы ретінде ауызша мұраның ерекше рөлі тән. Ж.К. Урманбетованың еңбегінде Орталық Азияда қалыптасқан және аймақ халықтарының құндылықтары мен дүниетанымының ерекшеліктерін айқындаған көшпелі ойлау типі дербес әрі тұтас мәдени жүйе ретінде талданады. Әсіресе эпикалық мұра мен құндылықтық бағдарлардың (соның ішінде тәңіршілдіктің) мәдени сабақтастықты сақтаудағы рөлі және олардың қазіргі замандағы өзектілігіне ерекше назар аударылады (Урманбетова 2019: 275-280). А. Бакировтың мақаласында Ш. Айтматовтың «Манас» эпосына қатысты көзқарастары жан-жақты қарастырылып, оның әлемдік мәдениеттегі бірегей құбылыс және қырғыз халқының рухани мұрасының негізгі элементі екендігі көрсетіледі. Эпостың ұжымдық жад формасы ретіндегі маңызы және оның қазіргі әдеби-мәдени дамуға ықпалы айқындалады (Бакиров 2009).

Қырғыз гуманитарлық зерттеулерінің назарында «Манас» эпосы ұлттық өзін-өзі айқындаудың басты символы ретінде тұр. Н.Э. Усенованың зерттеуі эпостың жастардың құндылықтық бағдарларындағы трансформациялық рөлін көрсетіп, оның ұлттық сананы қалыптастырудағы тұрақты қызметін дәлелдейді (Усенова 2016: 13-26). Нормативтік деңгейде бұл үрдіс «Ұлттық дәстүр туралы» жарлықпен және 2022-2027 жылдарға арналған дәстүрлерді сақтау және дамыту жөніндегі ұлттық бағдарламамен бекітілген (Қырғыз Республикасының Әділет министрлігі: Қырғыз Республикасы Президентінің Жарлығы 2022; Қырғыз Республикасының Әділет министрлігі: Ұлттық бағдарлама 2024). Бұл құжаттар тарихи бейнелерді мемлекеттік идеологияның құрамдас бөлігі ретінде институционалдандырады.

Өзбекстанда зерттеушілердің назары көшпелі және отырықшы дәстүрлердің синтезіне бағытталған. «Алпамыс» халық эпосына арналған танымал дереккөздер оның далалық батырлық мұраның тасымалдаушысы әрі өзбек халқының бірегейлігін қалыптастырудағы маңызды элемент екенін атап көрсетеді (Алпамыс... 2024). Дегенмен, өзбектердің тарихнамасында басымдық отырықшы өркениеттік мұраның рөліне беріледі, бұл «өзбек даму моделі» мен «рухани жаңғыру» тұжырымдамаларына қатысты материалдарда көрініс табады (Uzbekistan.org.ua: Өзбек даму моделі 2024). Тарихи жадты сақтау мәселесінде халықаралық өлшем де маңызды орын алады – Өзбекстанның Самарқанд пен Бұхараның мәдени мұрасын қорғауға бағытталған ЮНЕСКО бағдарламаларына қатысуы соның дәлелі (Muslim.uz: Өзбекстан және ЮНЕСКО 2024). Бұл деректер мемлекеттің тарихты мәдени дипломатия құралы әрі халықаралық беделді арттыру тетігі ретінде пайдалануға бағытталғанын көрсетеді.

Түрікменстандағы жағдай түбегейлі өзгеше. Елдің жабықтығына байланысты түрікмен бірегейлігі тарихына қатысты зерттеулер негізінен сыртқы журналистік және сараптамалық дереккөздерге сүйенеді. BBC Russian шолуында жаңа тарих оқулықтарының талдауы білім беру жүйесінің тарихи жадтың бір ғана рұқсат етілген нұсқасын қалыптастыру құралы ретінде қолданылатынын көрсетеді. Бұл нұсқа отарлық және кеңестік кезеңдерді жоққа шығарып, түрікмендердің автохтондығын алға шығарады (BBC Russian: Түрікменстан: тарих оқулықтары қалай жазылады 2024).

Жалпы алғанда, қарастырылған дереккөздер ортақ үрдісті айқындайды: көшпелі мұраға жүгіну ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мен билікті легитимациялаудың маңызды факторына айналған. Сонымен бірге дискурстың академиялық деңгейі мен ашықтығы әр елде әртүрлі. Осылайша, бұл жарияланымдар тек деректік базаны айқындап қана қоймай, әдіснамалық қиындықтарды да көрсетеді: дереккөздерге қолжетімділіктің шектеулілігі, идеологияланған материалдарды сыни тұрғыдан бағалау қажеттілігі, сондай-ақ әр мемлекеттің мәдени-саяси ерекшеліктерін ескеретін салыстырмалы талдау жүргізу міндеті.

Нәтижелер

Тарихи жадтың қалыптасу көздері сан алуан: ауызша халық шығармашылығы, көркем әдебиет, тарих оқулықтары, мемуарлар, түрлі тарихи оқиғаларға арналған мерекелер

және т.б. Ауызша халық мұрасы, тарихи аңыздар, әртүрлі әпсаналар, батырлық эпостар, ертегілер және басқа да нысандар арқылы рухани нормалар мен ұстанымдар ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп, маңызды тарихи оқиғалардың халық жадында сақталуына зор ықпал етеді.

Ұлы дала Орталық Азия республикаларының – Қазақстанмен бауырлас, туыстас халықтар мекендейтін Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстанның тарихи жадында терең із қалдырды. Бұл халықтарды ортақ тарихи даму желісі, бір дін және жақын мәдениеттер байланыстырады. Көшпелілер мәдениеті табиғаты жағынан тұтас, болмысты түсінудің әмбебап тұжырымдамасына ие, бұл олардың ойлау жүйесі мен өзіндік санасының ерекшелігін айқындайды. Сондықтан адамзат тарихындағы көшпелі өмір салтының рөлін жоққа шығару немесе кеміту мүмкін емес. Көшпелілердің болмысты бастапқы тану тәсілі – жерлерді «игеру» түріндегі үздіксіз қозғалыс – оларды әлемнің әртүрлі нүктелерінде дамыған, бір-бірімен тікелей байланысы болмаған мәдениеттер арасындағы делдал рөлін атқарды деп пайымдауға негіз береді. Кейін бұл мәдениеттер Батыс пен Шығыстың ірі өркениеттік жүйелеріне айналды.

Ұлы дала көшпелілеріне дүниені қабылдаудың өзіндік түрі тән болды, ол динамизм мен космостық сезімнің үйлесімі ретінде көрінді. Динамизм қоршаған орта жағдайларының өзгеруіне тез бейімделу қабілеті мен қозғалыста өмір сүруінде байқалды. Жайылым іздеп, жаңа кеңістіктер мен мүмкіндіктерге ұмтылған тұрақты қозғалыс олардың мінезін шыңдап, икемді әрі төзімді етті. Сонымен қатар көшпелі адам өзін ғарышпен, табиғат күштерімен және шексіз кеңістікпен тығыз байланыста сезінді. Бұл космостық сезім табиғат циклдерін, жұлдызды аспанды және қоршаған әлеммен үйлесімді терең түсінуде көрініс тауып, оның санасында Ғалам ырғағымен ажырамас байланыстағы ерекше болмыс философиясын қалыптастырды. «Тарихилық» категориясы көшпелі ойлау типінің бастапқы бейнесін қазіргі заманға проекциялауға, сол арқылы оның тарихи даму барысында қалай өзгергенін анықтауға мүмкіндік береді.

Орталық Азия көшпелілерінің ойлау жүйесінің ең маңызды белгілері – космоцентризм, экологиялық үйлесім және динамикалық сипат болды. Олар әлемді өздеріне ықпал ететін шексіз кеңістік ретінде қабылдады. Уақыт циклдері табиғи әрі қайталанатын үдеріс ретінде түсінілді: көктемнен көктемге дейін, бұл Наурыз сияқты символдарға ерекше мән берді. Адам өмірі де циклдік тұрғыда қабылданып, әр 12 жыл сайын (мүшел) жаңарып отырады деп есептелді. Руханият көшпелілер өмірінде орталық орын алып, рухани құндылықтар әрқашан материалдық игіліктерден жоғары қойылды. Нақты ойлау этникалық жадтың қалыптасуымен ұштасып, ата-бабалар бір көлденең сызықта, өзімен қатар өмір сүріп жатқандай қабылданды. Жауынгерлік пен батырлық табиғаттың қатал жағдайларында тіршілік ету қажеттілігіне жауап ретінде қалыптасып, өмірдің қайшылықтарына қарсы тұра алатын батырлық ойлау жүйесін дамытты. Көшпелі сана символизмге толы болды, мұнда мәңгілік қозғалыс отырықшы мәдениеттермен өзара әрекеттесудің көзіне айналып, көшпелілердің қоршаған әлеммен және ғарышпен терең байланысын көрсетті. Бұл ойлау ерекшеліктері көшпелі мінездің негізін қалап, ұрпақтан ұрпаққа беріліп, өзін-өзі танудың ерекше дәстүрін қалыптастырды және мәдениеттің инвариантты моделінің (дүниені қабылдау мен түсінудің нәтижесі ретінде дербес әрі тәуелсіз) қалыптасуын айқындады (Вамбери 2003).

Қазіргі Қырғызстан саясаты ұлттық бірегейлікті қалыптастыру және қоғамды біріктіру мақсатында тарихи бейнелерді белсенді пайдаланады. Манас, Құрманжан датқа, Ормон хан сияқты көне дәуір батырлары бірлік, тәуелсіздік және еркіндік үшін күрестің символдарына айналған. Бұл бейнелер монументтерде, мемориалдарда және мемлекеттік бастамаларда кеңінен көрініс тауып, олардың ұлттық сана мен ресми идеология үшін маңызын айқындайды.

«Манас» – үнемі дамып отыратын әрі өміршеңдігімен ерекшеленетін поэтикалық шығарма. Оның бірегейлігі – қырғыз қоғамының дамуының түйінді тарихи кезеңдерін сақтап қалуында. Шыңғыс Айтматов эпостың рөлін сипаттай отырып, онда қырғыз халқының тарихи шындығы бейнеленгенін атап көрсетеді. Қырғыз әдебиетінің классигінің пікірінше, эпостың пайда болуы белгілі бір тарихи-мәдени контекспен тікелей байланысты (Бакиров 2009).

XIX ғасырдың ортасында көрнекті шығыстанушылар Шоқан Уәлиханов пен Василий Радлов алғаш рет «Манас» эпосының жекелеген бөлімдерін жазып алып, кейін бұл материалдар шығарманы зерттеу мен дамытуға негіз болды. Эпоста көптеген ғасырлар бойы мемлекеттік құрылымның қалыптасу кезеңдерінің көрініс табуы бүгінгі күні де маңызды мәнге ие. Осындай мазмұн халық жадынан, қаншама күрделі тарихи оқиғаларға қарамастан, жойылып кеткен жоқ.

«Манас» эпосы Ұлы дала туралы тарихи жадтың маңызды бөлігі болып табылады, ол тек тарихи фактілерді ғана емес, сонымен қатар Орталық Азия халықтарының құндылықтарын, мәдени нормаларын және этикалық бағдарларын жеткізеді. Шығармадағы Манас, Қаныкей, Бақай және Алмамбет сияқты кейіпкерлер арқылы ар-намыс, әділдік және отансүйгіштік идеалдары бейнеленсе, ал олардың қарсыластары – Қоңырбай, Нескара және Жолой – ашкөздік, зұлымдық және тәкаппарлық сияқты жағымсыз қасиеттерді білдіреді. Осылайша, эпос өткен туралы білімді ғана жеткізіп қоймай, бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтпаған мәдени және моральдық бағдарларды қалыптастырады (Усенова 2016: 13-26).

«Манас» эпосы қырғыз халқы үшін өзін және қоғамды танудағы тарихи жадтың негізі болып табылады. Ол ұзақ ғасырлар бойы тарихи ғылымның орнын басып, өткенге деген қызығушылықты сақтап, ұрпақтар арасындағы психологиялық қашықтықты жойды (Исмаилов 2024). «Манас» эпосы – әлемдік фольклордағы ең көлемді эпос, ол мифтер мен тарихи деректерді біріктіреді. Манас қырғыз тайпаларын біріктірген ұлттық бірлік пен күштің символы болып табылады. Бішкектегі Ала-Тоо алаңындағы Манас мүсіні және Ұлттық филармония жанындағы мүсіндік кешен сияқты ескерткіштер ұлттық мақтаныштың қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Бұл бейне жас ұрпақты патриотизмге тәрбиелеуде қолданылып, еркіндік пен Отан үшін күрес тарихының бүгінгі қоғам үшін де маңызды екенін көрсетеді.

«Манас» эпосы сияқты Құрманжан датқа тұлғасы да Ұлы дала туралы тарихи жадтың маңызды бөлігі болып табылады, ол қырғыз халқының төзімділігі мен көшбасшылығын бейнелейді. Егер Манас тайпаларды мифтер мен ерліктер арқылы біріктірсе, Құрманжан датқа өзінің саяси және дипломатиялық жетістіктері арқылы әйелдің даналығы мен күшін көрсетіп, қырғыздардың тәуелсіздігі мен өзіндік болмысын сақтау дәстүрін жалғастырды.

Құрманжан датқа Қоқан хандығы мен Бұхара әмірлігінде «датқа» атағын алып, қырғыз тарихында маңызды рөл атқарды. Оның саясат пен дипломатиядағы орны оны Қырғызстан тарихындағы әйелдердің даналығы мен күшінің символына айналдырды. Құрманжан датқаға арналған ескерткіштер Бішкек пен Ош қалаларында орнатылған, ал Алай ауданындағы музей оның мұрасын мәңгілікке қалдырады. Бұл бейне қоғамдағы және мемлекеттік басқарудағы әйелдердің маңызын көрсету үшін қолданылады.

XIX ғасырдың ортасында қырғыз тайпаларын біріктірген Ормон хан да ұлттық саясаттың маңызды символына айналды. Оның ескерткіші Бішкекте Шыңғыс Айтматов даңғылында орнатылған, бұл оның заң шығарушы әрі ұлттық көшбасшы ретіндегі маңызын көрсетеді. Тарихта ол «Ормон оқуу» заңдар жинағын жасаумен белгілі, бұл оны қазіргі Қырғызстан үшін құқықтық ойлау мен заңдылықтың үлгісі етеді.

Бұл екі тарихи тұлға – тарихи жадтың негізгі символдары, әрқайсысы қырғыз қоғамының дамуына маңызды үлес қосты және оның қалыптасуының әртүрлі қырларын көрсетеді. Құрманжан датқа саяси даналық пен әйел күшін бейнелесе, Ормон хан мемлекеттік бірлік пен құқықтық тәртіп идеалдарын білдіреді. Бұл тұлғалар тәуелсіздік пен егемендікті сақтау жолындағы күрес контекстінде бірін-бірі толықтырып, дала мәдениетінің әртүрлі қырларын – әскери ерлікпен қатар дипломатиялық шеберлік пен құқықтық негіздің маңызын көрсетеді.

Қырғызстанның тағы бір көрнекті батыры – Қытай және Қоқан басқыншыларына қарсы күрестің жетекшісі Тайлак батыр. Оның тұлғасы тарихи жадта қарсылық пен еркіндіктің символы ретінде көрініс табады. Оның бейнесі тәуелсіздік пен ұлттық күрес идеясын айқындайды. Тайлак батырға арналған ескерткіш Нарын облысында орнатылған, ал оның тарихи мұрасы қазіргі дискурста ұлттық мақтаныш пен егемендікті қорғау идеясын нығайту үшін пайдаланылады.

Жайыл батыр тек Қырғызстанда ғана емес, Қазақстанда да құрметтеледі және екі халық арасындағы бауырластық рухын бейнелейді. Оның ерліктері Жұмғал мен Кочкорды, сондай-ақ Шу алқабын азат етумен байланысты. Оған арналған ескерткіштер Қара-Балтада орнатылған, бұл Қырғызстан мен Қазақстан арасындағы ынтымақтастық пен достықтың символы болып табылады. Жайыл батыр туралы тарихи жад өңірлік байланыстарды және еркіндік жолындағы күрестегі бірліктің маңызын көрсетеді.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы маңызды тұлға – Алымбек датқа. Оның бейнесі қырғыз тайпаларын біріктіріп, тәуелсіз мемлекет құруға ұмтылған қайраткер ретінде тарихи жадта сақталған. Оның ескерткіштері Ош қаласы мен Алай ауданында орнатылған, бұл оның аймақ тарихындағы рөлінің маңызын көрсетеді. Қазіргі контексте Алымбек датқа мемлекеттік құрылыс пен ұлттық бірлікке шабыт беретін саяси тұлға ретінде қарастырылады.

Қырғызстан президенті Садыр Жапаровтың арғы атасы Бірназар би де тарихи жадта маңызды орын алады. Ол ұлттық жаңғырудың ғана емес, қазіргі саяси көшбасшылардың жеке легитимділігінің символы ретінде қарастырылады. Оның Қырғызстан, Қазақстан және Қытай арасындағы шегара мәселелерін шешудегі рөлі оны маңызды саяси тұлға ретінде көрсетеді. Бірназар биге арналған ескерткіш Жеті-Өгүз ауданында орнатылған, ал оның мұрасы қазіргі саяси дискурста биліктің позициясын нығайту үшін белсенді қолданылады.

Қырғызстандағы жад саясаты аясында тарихи бейнелерді пайдалану ұлттық бірегейлікті, патриотизмді және қоғамның бірлігін қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады. Бұл тұлғалар тек тарихи мұра ғана емес, сонымен қатар қазіргі саяси және идеологиялық үдерістерде маңызды рөл атқарып, қоғамдық сананың қалыптасуына және биліктің легитимділігіне ықпал етеді. Жаһандану және сыртқы мәдени-идеологиялық ықпалдардың күшеюі жағдайында ұлттық дәстүрлер мен тарихи тұлғаларға жүгіну ерекше өзектілікке ие болды.

Бұл үдеріс 2022 жылғы 20 мамырдағы «Ұлттық дәстүр туралы» президент жарлығының қабылдануымен ресми түрде бекітілді (**Қырғыз Республикасының Әділет министрлігі: Қырғыз Республикасы Президентінің Жарлығы 2022**). Бұл жарлық қоғамдық-мемлекеттік қатынастардағы тарихи-мәдени дәстүрлерді сақтаудың маңызын айқындап берді. Жарлыққа қосымша ретінде 2022-2027 жылдарға арналған ұлттық дәстүрлерді сақтау және дамыту жөніндегі Ұлттық бағдарлама бекітілді (**Қырғыз Республикасының Әділет министрлігі: Ұлттық бағдарлама 2024**). Бұл құжаттар ұлттық дәстүрдің рөлін жаңа деңгейге көтеріп, оны жаһандану мен цифрландыру дәуірінде бірегейлікті сақтаудың маңызды құралы ретінде айқындады. Мұнда тарихи бейнелер ұлттық мұраның бір бөлігі ретінде «жауынгер-көшпендінің ұлы заңы» деп жарияланып, Қырғызстан қоғамына жад ықпалдарға қарсы тұруы тиіс қадір-қасиет, ар-намыс, әділеттілік және еңбекқорлық сияқты құндылықтардың символына айналды.

Осылайша, бұл саладағы нормативтік-құқықтық актілер тек мәдени мұраны қорғауға ғана емес, сонымен бірге жаңғыру мен жаһандық өзгерістер жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтауға да қызмет етеді.

Өзбекстанды шығыс өркениетінің ғана емес, әлемдік өркениеттің де бесіктерінің бірі деп толық негізбен санауға болады. Мұнда халықаралық қатынасты, экономикалық айырбасты, қолөнердің, ғылым мен өнердің қозғалысын қамтамасыз еткен өзіндік күретамыр іспетті ұлы керуен жолдарының тоғысында адамзат тарихында елеулі із қалдырған мәдениеттер тоғысты.

Ауызша халық шығармашылығы ескерткіштерінде, көне қолжазбаларда өзбек халқының дарыны мен биік руханиятының, адам тұлғасының адамгершілік кемелденуінің баға жетпес үлгілері көрініс тапқан. «Алпамыс» эпосы – өзбек халықтық дәстүрінің негізгі туындыларының бірі, ол Ұлы даланың көшпелі тамырлары мен мұраттарын бейнелейтін тарихи жадтың маңызды бөлігі болып табылады. Басқа да түркі эпостары сияқты, «Алпамыс» та дала мәдениетіне тән белгілерді – еркіндікке ұмтылуды, туған жерді қорғауды және тәуелсіздік үшін күресті бойына сіңірген. Ұрпақтан ұрпаққа жеткен бұл қаһармандық дастан өзбек халқының жоңғар билеушілері сияқты сыртқы жаулаушыларға қарсы күресінің символына айналып, қауіп алдында көшпелі бірлік пен ынтымақ қағидаттарын білдіреді. Алпамыс туралы оқиға екі бөлімге – оның қалыңдығын іздеуі мен Тайшық ханмен күресіне бөлінеді. Бұл желі көшпелі ерліктің эпикалық мұраттарын ғана көрсетіп қоймай, Ұлы дала көшпелі халықтарына тән әдет-ғұрыптар мен әлеуметтік нормаларды да жеткізеді. Қалыңдық үшін сынға түсу, шайқастағы сынақтар, туған жерден ұзақ айырылу және жеңімпаз болып оралу – мұның бәрі тағдыры өз жері мен жақындарын қорғаумен тығыз байланысты көшпендінің

өмір жолын бейнелейді. Өзбек тарихының «Алпамыс» эпосы аясындағы ерекшелігі – бұл эпостың тек тәуелсіздік үшін күреспен ғана емес, сонымен қатар көшпелілердің мәдени дәстүрлерін отырықшы өмір салтына біртіндеп көшу жағдайында сақтаумен де байланысты болуында. Өзбекстан тарихында ғасырлар бойы отырықшы және көшпелі мәдениеттер тоғысып отырды, ал «Алпамыс» эпосы осы екі әлем арасындағы көпір қызметін атқарады. Ол өз бойында көшпелі далалық еркіндік мұраттарын да, әлеуметтік нормалар мен отбасылық құндылықтарға байланысты отырықшы өркениет элементтерін де біріктіреді. «Алпамыстың» 1939 жылы Ташкентте орыс тіліне аударылып жарық көруі бұл мұраны өзбек мәдениеті үшін сақтаудың маңызын және оның халықаралық деңгейде мойындалғанын көрсетеді. Отырықшылық пен урбанизацияға байланысты тарихи өзгерістерге қарамастан, бұл эпос Өзбекстанның тарихи жадындағы маңызды элемент болып қала береді, көшпелі дәстүрлерді ғана емес, сонымен бірге Ұлы дала халықтары үшін әрдайым мәнді болған әділ әрі бейбіт өмір үшін күресті де бейнелейді. Осылайша, «Алпамыс» Өзбекстанның тарихи жадында қос рөл атқарады. Бір жағынан, ол еркіндік пен ерлік мұраттарымен байланысты Ұлы даланың көшпелі мұрасын танытса, екінші жағынан, көшпелі және отырықшы дәстүрлер тоғысып, бүгінгі күнге дейін ұлттық бірегейлікті қалыптастырып келе жатқан бай мәдени мұраны жасаған өзбек тарихының ерекше қырларын бейнелейді (Алпамыш...2024).

Орта Азиялық Қосөзен халқының жоғары мәдениеті мен руханиятын тек Шығыстан ғана емес, Батыстан келген саяхатшылар, көпестер мен елшілер де атап өткен. Испан елшілігінің Самарқандқа Әмір Темір сарайына сапары туралы баяндайтын Руи Гонсалес де Клавихо жазбаларында оның өмірі мен өзі негізін қалаған мемлекеттік құрылыс қағидаттары туралы бірегей деректер келтірілген. Адамзат мәдениетінің алтын қорына енген бұл еңбекте автор ежелгі Мауараннахрдың сұлулығы мен байлығына, осы жерде өмір сүрген таңғаларлықтай еңбекқор, қонақжай әрі кеңпейіл халыққа және ғылым мен мәдениеттің бұрын-соңды болмаған гүлденуіне жағдай жасап, кейін «Шығыс Ренессансы» аталған дәуірді қалыптастырған оның билеушісі – ұлы Темірге сүйсіне қарайды. Адам қолы мен ақылының туындыларына деген шынайы таңданысты ХІХ ғасырдың 30-жылдарында Шығыстың көрнекті білгірі, америкалық жазушы Гарольд Лэмб өз шығармаларында көрсетті. Ал жарты ғасырдан кейін Түркістанда зерттеу жұмыстарын жүргізген венгр ғалымы Арминий Вамбери Лейпцигте «Орта Азияға саяхат» атты кітабын жариялап, онда өзбектердің салт-дәстүрлерін зор жылылықпен әрі құрметпен сипаттап, әсіресе олардың ашықтығын, батылдығын, еркінсүйгіштігін, төзімділігін, мейірімділігін, рухани және отбасылық құндылықтарға беріктігін ерекше атап өтеді (Вамбери 2003).

Бұхара мен Самарқанд – Ұлы Жібек жолы бойында ғасырлар бойы мәдениет, ғылым және сауда орталықтары болған көне қалалар. Бұл қалалар ислам ғалымдары, суретшілері мен сәулетшілері гүлденген дәуірлердің жадын сақтап келеді. Мысалы, ХV ғасырда салынған Самарқандтағы Ұлықбек медресесі сол дәуірдегі ғылыми жетістіктердің символы болып табылады. Бұл медреседе көрнекті астрономдар мен математиктер білім алған, сондықтан ол тек Өзбекстанның ғана емес, әлемдік ғылымның да тарихи жады үшін маңызды нысан болып саналады. Бұл қалалардың ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік

мұралар тізіміне енгізілуі олардың бүкіл әлемдік өркениет үшін маңызын айқындайды. Мәселен, Бұхарадағы Арк қамалы мен Калян мұнарасы сияқты ескерткіштер отырықшы өркениеттің сәулеттік жетістіктерін бейнелейді, ал олардың сауда орталықтары ретіндегі рөлі осы қалалар арқылы қарқынды сауда байланыстарын жүргізген көшпелі халықтармен байланысын да көрсетеді.

Өзбекстанда отырықшы мәдениетке басымдық берілгеніне қарамастан, бұл ел Ұлы даланың көшпелі мұрасымен де тығыз байланысты. Атап айтқанда, Темір дәуірі – отырықшы және көшпелі дәстүрлердің синтезінің жарқын үлгісі болып табылады. Темір Самарқандтың билеушісі ретінде танылғанымен, көшпелі ортадан шыққан және көшпелілерге тән мобильді соғыс тәсілдерін қолданған. Оның империясы Парсыдан Үндістанға дейінгі ұлан-ғайыр аумақтарды біріктіріп, қозғалыс пен әскери жорықтар арқылы құрылған көшпелі жаулап алушылар дәстүрін айқын көрсетеді.

Темір тұлғасы қазіргі Өзбекстанның тарихи жадында ерекше мәнге ие. Оның ескерткіштері бүкіл ел бойынша орнатылған, ал Самарқандтағы Гур-Әмір кесенесі тағзым ететін әрі мақтаныш тудыратын нысан болып саналады. Темір көшпелі күш пен отырықшы даналықтың идеясын бейнелеп, осы екі әлемді өз билігінде тоғыстырды. Оның әскери жорықтары мен көрші халықтармен дипломатиялық байланыстары Ұлы дала аумағындағы отырықшы және көшпелі өркениеттердің өзара ықпалдастығының айқын мысалы болып табылады.

Өзбекстанның көшпелі өткенмен байланысын көрсететін маңызды символдардың бірі – Наурыз мейрамы. Бұл мереке маусымдардың ауысуын және көшпелілер үшін маңызды болған уақыттың циклділігін бейнелейді. Көктемгі күн мен түн теңелуі күні атап өтілетін бұл мейрам Ұлы дала кеңістігінде өмір сүрген көшпелі халықтар дәуірінен бастау алатын көне тамырларға ие. Наурыз жаңару мен қайта түлудің символы ретінде табиғатқа және маусымдық өзгерістерге тәуелді болған халықтар үшін ерекше мәнге ие болды.

Сонымен қатар, әскери істе көшпелі дәстүрлердің рөлін де атап өткен жөн. Ежелгі өзбек билеушілерінің, соның ішінде Темірдің көптеген әскери жетістіктері көшпелі соғыс стратегиясына тән жылжымалы әскерді қолдану арқылы мүмкін болды. Бұл тарихи жад элементтері қазіргі тарих оқулықтарында да пайдаланылып, көшпелі мәдениеттің өз мобильді сипатына қарамастан Темір империясы сияқты қуатты мемлекеттерді қалыптастырғаны көрсетіледі.

Осылайша, Өзбекстанның тарихи жады отырықшы және көшпелі элементтерді қатар қамтып, халықаралық деңгейде ЮНЕСКО-мен ынтымақтастық арқылы қорғалатын және ілгерілетілетін бірегей мәдени мұраны қалыптастырады. Ұлы даланың ықпалы Наурыз сияқты мәдени символдарда да, көшпелі қозғалыс пен отырықшы мәдениеттің синтезін бейнелейтін Темір сияқты тарихи тұлғаларда да айқын көрінеді. Бұл мұраны сақтау ұлттық бірегейлікті нығайтып қана қоймай, мәдени туризм мен халықаралық ынтымақтастық арқылы елдің тұрақты дамуына да ықпал етеді ([Muslim.uz](https://muslim.uz): Өзбекстан және ЮНЕСКО 2024).

Түрікменстан тарихы ежелгі отырықшы өркениеттер мұрасы мен Ұлы даланың көшпелі дәстүрлерін ұштастыратын ерекше тарихи жадты қалыптастырады. Алайда бұл

үдерістерді талдау барысында елеулі қиындықтар туындайды: елдің жабықтығы және өз тарихына деген ерекше көзқарасы жан-жақты әрі терең зерттеуді күрделендіреді. Түрікменстан ақпаратқа қолжетімділік шектеулі, ал тарихи нарративтері мемлекеттік идеологияға тәуелді елдердің бірі болып табылады, бұл сыни талдау мүмкіндігін тарылтып, қорытындыларды белгілі бір дәрежеде шартты етеді.

Түрікменстан тарихы оғыз көшпелі тайпаларымен тығыз байланысты, олар ел аумағындағы болашақ мемлекеттердің негізін қалаған. Түрікмен халқының аңыздық арғы атасы ретінде құрметтелетін Оғыз хан елдің тарихи жадындағы маңызды бейне болып табылады және оны түркі әлемінің кең контекстімен байланыстырады. Бұл мемлекеттік идеологияда да көрініс тауып, түрікмендердің ежелгі шығу тегін Ұлы даланың көшпелі өркениетімен байланыстыра көрсетеді. Сонымен қатар, Түрікменстан аумағындағы ең көне қалалардың бірі – Мерв – отырықшы өркениеттің маңызды орталығы әрі оғыз тайпаларынан шыққан Селжүк империясының астанасы болған. Түрікменстан тарихындағы отырықшы және көшпелі элементтердің тоғысуы елдің тарихи жадында да көрініс тауып, Мерв сияқты қалалардың да, мәдениетті қалыптастыруға зор үлес қосқан көшпелі халықтардың да рөлі ерекше атап өтіледі.

Түрікменстан өзінің тарихы мен мәдени мұрасы арқылы бүгінгі таңда ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың негізіне айналған көшпелі дәстүрлер туралы жадты сақтап келеді. Ел тәуелсіздік алғаннан кейін Түрікменстанның тарихи жады, әсіресе Ұлы дала мен көшпелі мұра контекстінде, айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Сапармұрат Ниязовтан бастап елдің саяси басшылығы білім беру жүйесі мен оқу бағдарламаларын реформалау арқылы тарихи оқиғалар мен тұлғаларды өзіндік интерпретациялау негізінде жаңа ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ұмтылды.

Ниязов реформалары түрікмен халқының тарихын қайта қарастыруды қамтып, онда түрікмендердің қазіргі территориясында автохтонды екеніне ерекше назар аударылды. Бұл тәсіл оғыз-түркі тайпаларының Алтайдан көшуін жоққа шығарып қана қоймай, түрікмендерді орта ғасырларға дейін осы жерде өмір сүрген ежелгі өркениеттермен байланыстырады. Осылайша, түрікмен халқының ежелгі шығу тегін негіздейтін және оған аймақ тарихындағы басты рөлді телитін жаңа тарихи жад нұсқасы қалыптастырылады, ал Ресей империясының құрамына ену немесе кеңестік кезең сияқты сыртқы ықпалдар ескерілмейді. Мұндай көзқарас түрікмендердің көшпелі тамырларын және сыртқы күштерге қарсы төзімділігін айқындауға мүмкіндік береді, бұл Ұлы дала дәстүрлерімен үндеседі.

Тарихи жадты қалыптастыруда Ниязов енгізген «Рухнама» ерекше рөл атқарды. Бұл кітап негізгі оқу құралына ғана емес, ұлттық руханият пен мұраның символына айналды. «Рухнамада» түрікмендердің арба жасаудан бастап металл өңдеуге дейінгі көптеген жаңалықтардың бастаушылары екендігі туралы идеялар көрініс тапқан, бұл көшпелі өмір салтына тән мобильділік пен технологиялық бейімделгіштікпен байланыстырылады. Осы арқылы қазіргі Түрікменстан мен оның көшпелі өткені арасындағы байланыс күшейтіледі, әсіресе ұлттық мифологияда барлық түрікмендердің арғы атасы ретінде орталық орын алатын Оғыз хан бейнесі арқылы күшейтіледі.

Ниязов ұсынған ұлттық тарихтың жаңа тұжырымдамасы көші-қон және сыртқы ықпалдар фактілерін елемей, түрікмен халқының автохтондығы мен ежелгілігін алға

тартады. Бұл көшпелі мұрамен тікелей байланысты, өйткені мұндай интерпретация халықтың тәуелсіздігін, төзімділігін және ежелгі өзіндік болмысын айқындайды, ал бұл Ұлы дала тарихи жадына тән маңызды сипаттардың бірі.

Ғылым академиясы таратылғаннан кейін Министрлер кабинетіне бағындырылған Түрікменстанның Тарих институтына ұлттық тарихты жаңа идеологиялық тұрғыдан қайта қарау міндеті жүктелді. Бұл ұлттық сананы нығайтуға және көшпелі өткенді дәріптеу мен отарлық және кеңестік кезеңдерді жоққа шығаруға негізделген тарихи жадты бекітуге бағытталған тұтас әрі жүйелі өткен бейнесін қалыптастыруға ұмтылыстың көрінісі болды.

Өткенді мифологизациялау Түрікменстан мектептері мен жоғары оқу орындарында тарихты «географиялық» тәсіл арқылы және «Рухнама» негізінде оқытуда да байқалады. Нәтижесінде өткеннің негізгі оқиғалары мен тұлғалары қазіргі саяси және идеологиялық мақсаттармен тығыз байланыстырылатын ерекше тарихи нарратив қалыптасады. Кеңестік және әлемдік тарихтың жекелеген элементтері түрікмендердің өз жерін қорғаудағы және тәуелсіздік үшін күрестегі рөлін айқындайтын материалдармен алмастырылады, бұл Ұлы дала көшпелі тарихының басты тақырыбы болып табылады ([BBC Russian: Түрікменстан: тарих оқулықтары қалай жазылады 2024](#)).

Талқылау

Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстанның тарихи жады әр мемлекетке тән ерекшеліктер мен өткенді ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда пайдалану тәсілдерін көрсететін ұқсастықтармен қатар елеулі айырмашылықтарға да ие.

Ұқсастықтар мынадай қырлардан көрінеді:

– Көшпелі мұра. Үш елде де көшпелі өткен тарихи жадтың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қырғызстан «Манас» эпосы арқылы, Өзбекстан «Алпамыс» эпосы арқылы, ал Түрікменстан Оғыз хан тұлғасы арқылы өзін көшпелі дала дәстүрлерімен байланыстырады. Бұл мұра еркіндік, төзімділік және ұлттық бірлік ұғымдарын бейнелейді.

– Тарихи тұлғалардың саясаттағы рөлі. Тарихи қайраткерлер мен батырлар ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда негізгі рөл атқарады. Қырғызстанда бұл – Манас пен Құрманжан датқа, Өзбекстанда – Әмір Темір мен Алпамыс, Түрікменстанда – Оғыз хан. Бұл тұлғалар ұлттық құндылықтарды бейнелеп, қазіргі саяси үдерістердің легитимділік көзі ретінде қызмет етеді.

Айырмашылықтар келесі бағыттарда байқалады:

– Сыни тұрғыдан пайымдауға ашықтық деңгейі. Қырғызстанда тарихи жад талқылау мен түрлі интерпретацияларға анағұрлым ашық, бұл қоғамға ұлттық тарихқа еркін жүгінуге мүмкіндік береді. Өзбекстанда, керісінше, өткеннің ресми нұсқасын қалыптастыруда мемлекеттің рөлі күшті болғанымен, тарихи ақпаратқа қолжетімділік Түрікменстанға қарағанда салыстырмалы түрде еркіндеу. Ал Түрікменстан тарихи нарративтерді қатаң бақылауымен және жабықтығымен ерекшеленеді, бұл терең талдауды қиындатады.

– Көшпелі және отырықшы мұра арасындағы тепе-теңдік. Өзбекстанда тарихи жадта Ұлы Жібек жолындағы мәдениет пен ғылым орталықтары болған Бұхара мен

Самарқанд сияқты отырықшы өркениет элементтері айқын көрінеді. Қырғызстан мен Түрікменстанда отырықшы компонент әлсіздеу, негізгі назар көшпелі мұра мен оның құндылықтарына аударылады.

Қарастырылып отырған елдер үшін тарихи жадтың негізгі нарративін былайша сипаттауға болады. Қырғызстанда «Манас» эпосы ұлттық бірлік пен төзімділіктің символы ретінде ұсынылып, көшпелі мұра мен қаһармандықтың көрінісі ретінде патриотизм мен ұлттық мақтаныш тәрбиелеуде қолданылады. Өзбекстанда Әмір Темір тұлғасы көшпелі және отырықшы мұраның синтезін, сондай-ақ Орта Азияның әлемдік маңыздағы қуаты мен мәдени өрлеуін білдіреді. Түрікменстанда мифологизацияланған Оғыз хан бейнесі ежелгі көшпелі өткенді бейнелеп, түрікмен халқының автохтондығы мен тәуелсіздігін айқындайтын ұлттық бірегейліктің негізіне айналады.

Осылайша, Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстанның тарихи жады көшпелі мұра мен қаһармандық бейнелерді ұлттық бірегейлікті нығайту құралы ретінде пайдалануда ортақ сипаттарға ие болғанымен, маңызды айырмашылықтарды да көрсетеді. Қырғызстан өткенді ашық талқылауға бағдарланып, «Манас» эпосын бірлік пен төзімділіктің символы ретінде алға тартады. Өзбекстан көшпелі және отырықшы мұраны ұштастырып, Темір тұлғасын күш пен мәдени гүлденудің бейнесі ретінде қолданады. Ал Түрікменстан ұлттық бірегейлігін жабық мифтер мен Оғыз хан бейнесі негізінде құрып, халықтың ежелгілігі мен тәуелсіздігін айқындай отырып, тарихты сыни тұрғыдан пайымдауды күрделендіреді.

Қорытынды

Орталық Азиядағы тарихи жады ұлттық өзіндік сананың және мемлекеттік бірегейліктің негізгі құралдарының бірі болып қала береді, аймақ қоғамдарының құндылықтық бағдарлары мен саяси нарративтерін қалыптастырады. Ұлы дала мұрасына жүгіну Қырғызстанға, Өзбекстанға және Түрікменстанға өз тамырларының сонау көне заманнан бастау алатынын, ата-бабаларының ерлігін және тарихи дамудың сабақтастығын дәлелдеуге мүмкіндік беріп, осылайша қазіргі мемлекеттіліктің легитимдігін нығайтады.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, ортақ негіз – көшпелі өткенге қарамастан, әрбір ел тарихи мұраны өзінше түсіндіреді. Қырғызстан халықтық эпикалық дәстүрлерге және өткенге қатысты ашық қоғамдық диалогқа басымдық беріп, ұрпақтар сабақтастығы мен символикалық ынтымақтастықты қалыптастырады. Өзбекстан дала мұрасын отырықшы өркениеттердің жетістіктерімен байланыстырып, тарихты халықаралық деңгейде өзін таныту мен мәдени дипломатияның ресурсы ретінде пайдаланады. Ал Түрікменстан, керісінше, мифологизацияланған әрі жабық тарихи жад үлгісін қалыптастырып, автохтондықты идеологиялық тұрғыда негіздеуге және сыртқы ықпалдарды жоққа шығаруға бағытталады.

Осылайша, Орталық Азия елдеріндегі тарихи жад феномені тек ортақ өркениеттік тамырларды ғана емес, өткенге деген көзқарастардың саяси тұрғыдан әртүрлілігін де көрсетеді. Далалық мұра жай ғана мәдени ресурс емес, сонымен қатар аймақ мемлекеттерінің бірегейлігіне, қоғамдық бірігуіне және халықаралық бейнесіне ықпал ететін басқару факторы болып табылады.

Acknowledgements

The authors express their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Автор мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Автор благодарят за научно-редакторское сопровождение статьи.

Әдебиеттер тізімі

- Cummings S. *Power and Change in Central Asia*. London: Routledge. 2002. 272 p.
- Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. 1989. No.26, pp. 7-24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Алпамыш – узбекский народный эпос*. Tourstouzbekistan.com. URL: <https://www.tourstouzbekistan.com/ru/blog/skazaniya-i-legendy-uzbekskogo-naroda/alpamysh-uzbekskiy-narodnyy-epos.html> (қаралу күні: 06.10.2024).
- Ассман Я. *Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Москва: Языки славянской культуры. 2004. 328 с.
- Бакиров А. *Чингиз Айтматов и эпос «Манас»*. PR.kg. 2009. URL: <http://www.pr.kg/gazeta/number459/1016> (қаралу күні: 02.04.2026).
- Валиханов Ч. *Исторические предания киргизов*. Алма-Ата: Наука. 1985. 304 с.
- Вамбери А. *Путешествие по Средней Азии: дневники и заметки путешественника*. СПб.: СПбГУ. 2003. 384 с.
- Клавихо Р. *Посольство в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406 гг.)*. Москва: Наука. 1990. 192 с.
- Кляшторный С. *Казахстан: летопись трёх тысячелетий*. Алматы: Рауан. 1992. 368 с.
- Манас: киргизский героический эпос*. Т. 1. М.: Главная редакция восточной литературы. 1984. 552 с.
- Манас: киргизский героический эпос*. Т. 2. М.: Главная редакция восточной литературы. 1984. 556 с.
- Манас: киргизский героический эпос*. Т. 3. М.: Главная редакция восточной литературы. 1984. 564 с.
- Национальная программа о сохранении и развитии национальных традиций на 2022-2027 годы*. Министерство юстиции Кыргызской Республики. URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/5-9988/edition/1185564/ru> (қаралу күні: 06.10.2024).
- Туркмения: как пишут учебники истории*. BBC Russian. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2013/11/131028_history_textbook_turkmenistan (қаралу күні: 06.10.2024).
- Узбекистан и ЮНЕСКО: сохраняя историческую память*. Muslim.uz. URL: <http://old.muslim.uz/index.php/rus/novosti-2018/item/21196-uzbekistan-i-yunesko-sokhranyaya-istoricheskuyu-ramyat> (қаралу күні: 06.10.2024).
- Узбекская модель развития: великое возрождение и духовность*. Uzbekistan.org.ua. URL: <https://www.uzbekistan.org.ua/ru/news/1957-uzbekskaya-model-razvitiya-velikoe-vozhrozhdenie-dukhovnost.html> (қаралу күні: 06.10.2024).

- Указ** Президента Кыргызской Республики «О национальной традиции» от 20 мая 2022 г. Министерство юстиции Кыргызской Республики. URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/5-9919/edition/1169161/ru> (қаралу күні: 06.10.2024).
- Урманбетова Ж.** Ценности кочевой культуры (на примере кыргызов). Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность: *Сборник статей VII Международной научно-практической конференции, Бишкек, Кыргызстан, 21-22 июня 2019 года*. Бишкек, Кыргызстан: Международный фонд исследования Тенгри (МФИТ). 2019. С.275-280.
- Усенова Н.** Эпос «Манас» как трансформатор ценностных представлений современной молодежи Кыргызстана. *В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии*. 2016. No.11(66), с.13-24

References

- Cummings S. *Power and Change in Central Asia*. London: Routledge. 2002. 272 p. (in English)
- Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. 1989. No.26, pp. 7-24. <https://doi.org/10.2307/2928520> (in English)
- Alpamysh – uzbekskii narodnyi epos*. Tourstouzbekistan.com. URL: <https://www.tourstouzbekistan.com/ru/blog/skazaniya-i-legendy-uzbekskogo-naroda/alpamysh-uzbekskiy-narodnyy-epos.html> (date of request: 06.10.2024). (in Russian)
- Assman Ya. *Kulturnaia pamiat: pismo, pamiat o proshlom i politicheskaia identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti*. Moscow: Languages of Slavic Culture. 2004. 328 p. (in Russian)
- Bakirov A. *Chingiz Aitmatov i epos «Manas»*. PR.kg, 2009. Accessed April 2, 2026. URL: <http://www.pr.kg/gazeta/number459/1016> (date of request: 06.10.2024). (in Russian)
- Valikhanov Ch. *Istoricheskie predaniia kirgizov*. Alma Ata: Science. 1985. 304 p. (in Russian)
- Vamberi A. *Puteshestvie po Srednei Azii: dnevniki i zametki puteshestvennika*. St. Petersburg: St. Petersburg State University. 2003. 384 p. (in Russian)
- Clavijo R. *Posolstvo v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406 gg.)*. Moscow: Nauka. 1990. 192 p. (in Russian)
- Klyashtorny S. *Kazakhstan: letopis trekh tysiacheletii*. Almaty: Rauan. 1992. 368 p. (in Russian)
- Manas: kirgizskii geroicheskii epos*. Vol. 1. Moscow: Main Editorial Board of Oriental Literature. 1984. 552 p. (in Russian)
- Manas: kirgizskii geroicheskii epos*. Vol. 2. Moscow: Main Editorial Board of Oriental Literature. 1984. 556 p. (in Russian)
- Manas: kirgizskii geroicheskii epos*. Vol. 3. Moscow: Main Editorial Board of Oriental Literature. 1984. 564 p. (in Russian)
- Natsionalnaia programma o sokhranении i razvitii natsionalnykh traditsii na 2022-2027 gody*. Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic. URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/5-9988/edition/1185564/ru> (date of reference: 06.10.2024). (in Russian)
- Turkmeniia: kak pishut uchebniki istorii*. BBC Russian. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2013/11/131028_history_textbook_turkmenistan. (date of reference: 06.10.2024) (in Russian)
- Uzbekistan i YuNESKO: sokhraniia istoricheskuiu pamiat*. Muslim.uz. URL: <http://old.muslim.uz/index.php/rus/novosti-2018/item/21196-uzbekistan-i-yunesko-sokhranyaya-istoricheskuyu-pamyat> (date of request: 06.10.2024). (in Russian)

- Uzbekskaya model razvitiia: velikoe vozrozhdenie i dukhovnost.* Uzbekistan.org.ua. URL: <https://www.uzbekistan.org.ua/ru/news/1957-uzbekskaya-model-razvitiya-velikoe-vozrozhdenie-dukhovnost.html> (date of reference: 06.10.2024). (in Russian)
- Ukaz Prezidenta Kyrgyzskoi Respubliki «O natsionalnoi traditsii» ot 20 maia 2022 g.* Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic. URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/5-9919/edition/1169161/ru> (date of request: 06.10.2024). (in Russian)
- Urmanbetova Zh. K. Values of Nomadic Culture (The Case of the Kyrgyz). In *Tengrianism and the Epic Heritage of the Peoples of Eurasia: Origins and Modernity. Sbornik statei VII Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, Bishkek, Kyrgyzstan, 21-22 iyunia 2019 goda.* Bishkek: International Fund for the Study of Tengri, 2019. Pp.275–280. (in Russian)
- Usenova N. Epos «Manas» kak transformator tsennostnykh predstavlenii sovremennoi molodezhi Kyrgyzstana. In *The World of Science and Art: Issues of Philology, Art History and Cultural Studies.* 2016. No.11(66), pp.13-24. (in Russian)

Information about the author

Taisiya Victorovna Marmontova – PhD in History, Chief Researcher at the Republican State Enterprise on the Right of Economic Management “Research Institute for Jochi Ulus Studies” of the Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, 15B Aleksandr Pushkin Street, 010000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9162-297X>, marmontova@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет

Таисия Викторовна Мармонтова – тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы РМК бас ғылыми қызметкері, А. Пушкин көшесі, 15Б, 010000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-9162-297X>, marmontova@mail.ru

Сведения об авторах

Таисия Викторовна Мармонтова – кандидат исторических наук, Главный научный сотрудник РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи» КН МНВО РК, Александра Пушкина, 15Б, 010000, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-9162-297X>, marmontova@mail.ru

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 01.04.2025

Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 02.05.2025.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 30.05.2025